

МЕТОДОЛОГІЯ ТА ІСТОРІОГРАФІЯ

ВЕТОХІНА В.О.,
доцент, кандидат
історичних наук

ІСТОРІЯ ПОНЯТЬ ЯК НАПРЯМОК ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ

Нові "виклики" часу змушують людство переосмислювати й критично переоцінювати домінуючі світоглядні основи й інтелектуальні здобутки з метою знаходження "точки опори" в сучасному й окреслення перспектив на майбутнє. Це переосмислення в тій чи іншій мірі торкається всього історичного процесу, змінюючи методологію історичного пізнання й оновлюючи арсенал історичної науки.

Проте, як зазначає відомий російський історик А.Я. Гуревич, було б помилкою заперечувати той факт, що постмодерністська критика історіографії виявила дійсні слабкості в методології історії: "непрозорість" історичного джерела, що заважає історичному впритул наблизитися до пізнання минулого; близькість історичного і художнього дискурсів, яку не помічають історики, а тому не роблять належних висновків; метафоричність мови істориків за відсутності у них власної професійної мови, що призводить до реіфікації понять, яким надають самостійного буття; світоглядна, ідеологічна, екзистенціональна й, в першу чергу, лінгвістична залежність історика від сучасності [1, 554-555]. Тому незмінною повинна залишатися вимога зберігати спадковість із попередніми формами історіографічного освоєння світу, поєднання "традиції" та "новації", завдяки яким можна утримати рівень науковості історичної дисципліни й постійного її оновлення шляхом акумуляції здобутків суміжних наук [2, 70].

Серед провідних тенденцій історіографії нашого часу помітно виділяється історія понять, як тих, що зустрічаються в і-

торичних джерелах, так і тих, що використовуються істориками у практиці наукового дослідження, зсуви їх смислу в результаті зміни соціально-культурних формацій. Актуалізація даного напрямку історичних досліджень сталася завдяки завершенню фундаментальної серії "*Geschichtliche Grundbegriffe*" (за редакцією Р. Козеллека), в якій прослідковується еволюція протягом століть найбільш суттєвих для усвідомлення історичного процесу понять і термінів. Частиною цього проекту є переклади українською мовою (2005, 2006) двох найважливіших праць Райнгарда Козеллека "Минуле майбутнє" (1979) та "Часові пласти" (2000), перша з яких витримала кілька видань та перекладів і добре знайома історикам світу, а друга належить до масиву історичної літератури "часу мілленіуму" й спрямована на участь у дебатах про пізнавальні проблеми історії та майбутнє історичної науки.

Р. Козеллек не належить до жодної "школи" або напряму в німецькій історіографії. Він – учень М. Хайдеггера і Г.-Г. Гадамера, вплив яких позначився на його інтерпретації традиційних тем німецького історизму – сам створив відомий у всьому світі впливовий напрям соціальної історії ХХ ст. – "історія понять" (*Begriffsgeschichte*), що сформувався у 1960-70-х роках і досліджує становлення політично-соціальної термінології, яка відображає в історичних текстах зв'язаний із сучасністю набутий суспільний досвід з елементами планування майбутнього [10, 7-14]. Історія понять за своєю природою є міждисциплінарною, оскільки включає здобутки суміжних наук і дисциплін. Однак вона спрямована виключно на текст і тим самим ґрунтується на герменевтиці, яка з епохи класичного історизму виступала теоретичною основою історичної епістемології та теорії модернізації і тривалий час була базовою концепцією для соціальної історії другої половини минулого століття. Введені Р. Козеллеком в науковий обіг поняття "простір досвіду" (*Erfahrungsräume*) та "горизонт очікувань" (*Erwartungshorizont*) давно стали загально-визнаними філософсько-історичними категоріями, що дають змогу досягнути глибини суспільних та індивідуальних зрушень, характерних для європейського суспільства Нового часу.

Безпосередній предмет історії понять – формування понятійного апарату соціально-політичних теорій. Однак її претензії виявилися набагато сильнішими, оскільки вона відштовхується

від думки про те, що дослідження історичних понять - найкоротший шлях для осягнення історії. Такий підхід, типовий для німецької історичної думки, здається нав'язується значенням самого слова *Begriff*, яке містить в собі ідею інтуїтивного "схоплення" смислу явищ, що безпосередньо виражається поняттями. Головною особливістю *Begriffsgeschichte* є акцент на залежності семантичних (смыслових) структур історичних понять від форм переживання історичного часу або, інакше кажучи, від історичної темпоральності. Тому аналіз історичних понять і дозволяє "схопити" історичну темпоральність, а значить, проникнути в саму сутність історії.

Центральною ідеєю історії понять є концепція "переломного часу" (*Sattelzeit*), який припадає на другу половину XVIII – початок XIX ст. Слідом за багатьма істориками Р. Козеллек знаходить тут межу сучасного світу, момент народження сучасної системи соціально-політичних категорій [4, 331]. Суть цього перелому (зламу) він вбачає у новому переживанні історичного часу. Семантична структура історичних понять визначається, на думку дослідника, напругою, що виникає між їхніми, по-різному орієнтованими у часі, елементами, які історик називає відповідно "площиною досвіду" і "горизонтом очікувань", тобто між узагальненим у понятті наявним буттям і проектом майбутнього, який воно намагається сформулювати і нав'язати як логічну неминучість, як природний порядок речей. До середини XVIII ст. соціально-політичні поняття були зорієнтовані суто на зону досвіду, описуючи слабко упорядковану, фрагментарну реальність суспільства партикуляристського типу, що різко змінюється, починаючи з епохи Просвітництва, Французької революції і радикальних суспільних перетворень кінця XVIII – початку XIX ст. Поняття відтепер націлені у майбутнє, поривають зв'язки з площиною досвіду, орієнтуються на горизонт очікувань. В них формуються, дискутуються, переформулюються основні риси образу майбутнього. В цих семантичних зсувах в першу чергу і проявляються онтологічні зміни, пов'язані з приходом Нового часу. Історія не просто концептуалізується тепер у поняттях нового типу – вона сама стає іншою, **новою** [5, 67]. Вона вже не стільки створює мову, скільки створюється мовою, основними історичними поняттями, що прагнуть майбутнього і формують

це майбутнє. Але суспільство, описуване у поняттях, які характеризуються переважанням горизонту очікувань, вже не може бути традиційним партикуляристським суспільством. Відірвавшись від площини досвіду, ці поняття претендують на всезагальність. Тому суспільство, побудоване у відповідності до них, може бути лише загальнозначимим, відкритим, демократичним суспільством.

Нелегким питанням для *Begriffsgeschichte* є питання про те, в чому полягає відмінність основних історичних понять від не основних або, як висловлюється Р. Козеллек, відмінність понять від "простих слів". Окрім вже вказаної претензії на універсальну значимість, Р. Козеллек виділяє ще дві такі відмінності [5, 125-128]. По-перше, поняття принципово невизначимі, тобто, внутрішньо вони до такої міри конфліктні, відкриті взаємовиключним інтерпретаціям, наповнені ідеологіями, що висклизують з будь-якої спроби зафіксувати їх безперечний, загальновизнаний зміст. По-друге, в історичних поняттях деформується нормальна семантична структура, заснована на лінгвістичній тріаді, що розрізняє слова, поняття і речі. В історичному понятті слово і значення поєднуються до такої міри, що поняття не існує поза словом і, як наслідок, виражено лише в ньому. І хоча пізніше Р. Козеллек відмовився від цього останнього критерія, сама спроба його сформулювати є показовою, оскільки вона передає відчуття, що основні історичні поняття мають певну логічну своєрідність, яка відрізняє їх від "простих слів". Подібні наукові інтуїції бувають надзвичайно точними, хай навіть їх не завжди легко обґрунтувати [9, 82-83]. Тому хотілося б зупинитися саме на логічній своєрідності історичних понять і, в першу чергу, категорії "культура" як найбільш освоєній сучасним загалом істориків, науковців і викладачів.

"Відкриття" історії культури в радянській історіографії, що зазвичай асоціюється з іменами московських медієвістів А.Я. Гуревича, Л.М. Баткіна, Ю.Л. Бессмертного, які перебували під впливом французької школи "Анналів" і філософії культури М.М. Бахтіна, сприймалося як вираження самосвідомості опозиційної інтелігенції і як ствердження прав особи – суб'єкта культури. Невдовзі названі дослідники спробували надати "культурологічного повороту" всесвітній історії і розглянути економіч-

ні, демографічні і соціальні феномени скрізь призму історії культури. Це фактично означало розрив з марксистським баченням історії і появу найбільш помітної інтелектуальної течії радянських соціальних наук. Сьогодні, з базових понять наук про людину, поняття культури здається в найменшій мірі проблематизованим сучасною думкою, а отже тим важливіше доторкнутися до його історії, що полегшується до того ж наявністю ряду класичних досліджень [1; 3; 8; 11].

Поняття культури виникло порівняно недавно – у другій половині XVIII – на початку XIX ст. Саме з цього часу основні історичні поняття – це вже наші, сучасні поняття. Напроти, до XVIII ст. слова, що позначали ці поняття, навіть якщо й існували, означали дещо інше, ніж тепер. Так, слово "індивід" означало "атом", а слово "революція" – "кругооберт планет". Слово "історія" розумілось як *story*, часто вживалося у множині і зазвичай вимагало доповнення (історія когось або чогось). Слово "суспільство" розумілося або у найширшому смислі – як спілкування між людьми, або у найвужчому – як ділове партнерство. Слово "державна" (*status, Etat*) до XVII ст. означало стан (а також становище справ), тоді як слово "республіка" передумовлювало частину сучасного поняття держави (ідею загального блага). Слова "цивілізація" не існувало зовсім, а слово "культура" відносилось в першу чергу до обробітку (культивуванню) землі.

Проте вже в античні часи це слово вживалося у переносному смислі. Як і слово "*cultus*", воно могло означати "служіння богам" і "освіта" – "обробіток духу" (*cultura deorum, cultura animi, cultura mentis*). У XVI-XVII ст. подібне слововживання поширюється у зв'язку з тією роллю, яку для гуманістів відіграла ідея виховання. У одиничних випадках слово "культура" вживалось без доповнень, що свідчить про визрівання поняття. Але подібне слововживання у французькій мові поширюється лише починаючи з 60-х, а в англійській і німецькій – з 70-х рр. XVIII ст. Тоді ж у сучасному значенні з'являється і слово "цивілізація", що, звичайно, не випадково, оскільки обидва слова покривали доволі близький зміст. Вже наприкінці XVIII ст. німці говорили переважно про культуру, а французи й англійці – про цивілізацію [11,239-255].

Проте, як зазначає Л. Февр, поява слова і генезис ідеї – різ-

ні речі. Історія понять цікавиться зародженням ідей під "чужими" іменами, або й зовсім без імені, в різних лінгвістичних (а інколи нелінгвістичних) формах [11, 268]. Найтіснішим чином доля поняття культура опинилася пов'язаною з поняттями історії, суспільства і цивілізації. Нова система історичних понять формувалась саме як система, де один термін виражав суттєву частину значення іншого.

Передісторія поняття "культура" в XVI-XVII ст. була пов'язана з абсолютистським проектом "цивілізації нравів". Абсолютні монархії практикували різноманітні форми контролю над емоціями, жестами, мовою, поведінкою. Етикет виховував тіла підданих. В XVI ст. ідеал вихованості виражався словом "куртуазність", тобто "придворність" (*courtoisie, Höflichkeit*), оскільки саме двір був розсадником нових форм поведінки. Синонімом куртуазності виступало слово "цивільність" (*civilitas, civilité*), так само як і в античній традиції слово *urbanitas*, оскільки слово *civilitas* означало громадянина саме міста (*urbs*). В XVII ст. для вираження цього ідеала додалося слово "поліція" (*police* – від грецької *politeia*), яке означало тоді не стільки відповідну установу, скільки суспільний порядок, ідеал облаштованої держави, і до того ж асоціювалось з фонетично близьким дієсловом *polir* (надавати блиску), яке у переносному смислі означало "виховувати". У XVII ст. зароджується і поняття суспільства – з ідеї суспільності людської природи. Суспільство протиставлялося первісній війні всіх проти всіх, порятунком від якої вважалася держава. Облаштоване державою суспільство називали громадянським суспільством (*société civile*). Цей термін означав тоді добре управляєме (*police*) суспільство, де "громадяни" благонравні і покірні владі. Саме з цього кола уявлень, в якому очевидно домінувала ідея держави, еволюціонують поняття цивілізації і культури [12, 116-118].

В XVI-XVII ст. окреслюється і зв'язок цих уявлень з ідеєю історичної мінливості, яка підпитувалася як вивченням історії права, так і контактами з "етнографічними" суспільствами Нового Світу. Вже від кінця XVI ст. слова "цивілізований" (*civilisé, civilisiert*) і "культурний" (*cultive, kultiviert*) вживаються як антоніми слова "варварський". Ідея суспільності людської природи входить до цієї опозиції. Дикуни не знають суспільства, держави

і законів, але дикунів можна цивілізувати. Саме навколо дієслова *civiliser* і пасивного дієприкметника *civilise* виникає ядро ідеї цивілізації. Але для її оформлення повинно було скластися сучасне поняття історії.

Це поняття також склалося у XVIII ст., коли слово "історія" стало позначати цілісний процес розвитку людства [5, 54-57]. Стрижнем поняття історія була ідея прогресу. У цьому контексті поняття культури і цивілізації перетворилися у базові історичні поняття. В них виражалось розуміння ходи історії, що й робило їх сучасними поняттями.

Виникнення ідеї всесвітньої історії як поступального руху від варварства до цивілізації зробило поняття "цивільність" застарілим не лише за змістом, але й за формою. Поява слова "цивілізація" означало щось більше, ніж лінгвістичну фіксацію ідеї – а саме, набуття ідеєю більш адекватної "духу часу" лінгвістичної форми. *Civilisation* означає дію та її результат. Саме у XVIII ст. починають поширюватися іменники віддієслівного походження на *-tion* (бум їх припадає на роки революції). За переходом від "цивільності" до "цивілізації" приховуються глибинні зміни у способі мислити. *Civilitas* – абстрактна якість, сутність, цивілізація – процес. Всесвіт процесів йшов на зміну космосу ідеальних сутностей.

Ж. Старобінський підкреслював, що граматична форма слова "цивілізація" "змушує мислити певного агента", котрий "може співпадати з самою дією". Останнє в такому разі сприймається як автономний початок, що містить причину сама по собі [8, 115]. Аналогічну якість Р. Козеллек приписує поняттю історії, як воно склалося наприкінці XVIII ст.: "історія стає своїм власним суб'єктом", "незалежною і самостійно діючою" силою, "творцем долі людства" [3, 264-280]. Схожість двох понять проявляється і в тому, що вони виступають "іменами збірними" (Р. Козеллек), які позначають сукупність явищ (в одному випадку – чисельних *stories*, в іншому – окремих акцентів процесу цивілізації, як от пом'якшення моралі чи розвиток мистецтв). Більш того, обидва поняття стверджуються саме "завдяки своїй спроможності до синтезу" (Ж. Старобінський). На думку Р. Козеллека, у словнику базових історичних понять французької мови ідеї історії структурно відповідало поняття революції. Подібно історії в Німеччині, революція у Франції осмислювалася як принцип єдності і рушійна сила історичного процесу. Проте й

слово "цивілізація" виражало вельми близьку ідею.

Як і слово "цивілізація", слово "культура" (що походить від дієслова *colo* – обробляти) своєю граматичною формою спроможне висловити ідею процесу і його результату. У Німеччині це, запозичене із Франції слово, було спочатку сприйнято як синонім слова *Bildung*, яке виражало ідею розумового і морального самовдосконалення за допомогою освіти. Поняття *Bildung* відносилось до розвитку особистості, проте мало й очевидне суспільне звучання: стверджуючи духовний розвиток у якості вищої цінності, воно підкреслювало високу соціальну роль носіїв культури. Так поняття культури з перших спроб його ідеологічного наповнення стало самоназвою інтелігенції *avant la lettre*.

В цьому загальногуманістичному смислі поняття культури в Німеччині використовувалось вже Е. Кантом, який вбачав смисл розвитку людства в прогресі цивілізації (законовідповідності життя), культури (наук і мистецтв) і моральності (релігії). В одному смисловому ряду, без чітко визначених внутрішніх відмінностей, він вживав слова *Cultur, Civilisirung, cultiviren* [4, 357-370]. Соціальні аспекти поняття культури були посилені Й. Гердером, для якого культура була перш за все культурою певного народу, Й. Фіхте пов'язав розуміння культури з німецькою національною ідеєю: культурою *par excellence* постала у нього німецька культура [4, 368-369].

Завдяки Й. Гердеру культура стала важливим поняттям німецького історизму, який виходив з уявлення про самотність окремих історичних епох (або культур). В кінці XVIII-XIX ст. ця ідея отримала розвиток у чисельних історіях культури, завдяки яким на середину століття історія культури склалась і як окрема університетська дисципліна, і як версія всесвітньої історії. Великої уваги вона приділяла первісному суспільству і становленню цивілізації, тим самим зближуючись з новонароджуваною етнографією, що розумілась як "історія прогресу народів на шляху до цивілізації" [7, 70], а також з "психологією народів" (*Völkerpsychologie*), в основі якої лежало поняття "народного духа" (*Volksgeist*), доволі близького до поняття культури.

У XVIII ст. народжується і критика культури – перш за все у Ж.-Ж. Руссо, що було підготовлено поділом двох смислів поняття культури (цивілізації – як "ідеального суспільства" і як описового поняття, що характеризує реально існуючі суспільства). Критика культури і цивілізації передбачала їх протиставлен-

ня природі. Поняття природи в його сучасному значенні (тобто у значенні предмету природничих наук) починає формуватися в XVII-XVIII ст. паралельно формуванню самих цих наук. Проте до XIX ст. воно не було домінуючим. Навпаки, притаманний романтизму культ природи базувався на сприйнятті її як одухотвореного, всеоб'ємного цілого, частиною якого була сама людина. Це був характерний прояв тієї форми релігійності, яка наприкінці XVIII – початку XIX ст. поширюється в освічених колах європейського суспільства, – деїзма з пантеїстичним присмаком, заснованого на невизначеному відчутті присутності Бога в світі [1, 89]. Опозиція природі як об'єкту пізнання, як царини необхідності, і духа, культури або історії як "людської" царини свободи і моральності поступово складається лише протягом XX ст.

У рамках романтизму виробляється і поняття культури, притаманне консервативній ідеології. Оскільки культура / цивілізація оцінювалася в цілому позитивно, не лише діячі революції, але й її противники прагнули постати захисниками культури. Консервативна ідеологія, як відомо, виникла як реакція на французьку революцію і розробляла поняття звичаїв і традицій, відстоюючи необхідність поступової еволюції успадкованих від минулого установ. Звичаї і традиції – включаючи християнство – також отримали ім'я культури (або цивілізації). Таким чином, культура стала розглядатися не лише як мета суспільного прогресу, але й як перекази минулого. Притаманний романтизму ірраціоналізм виявився пов'язаним з ідеєю історичності культури. Звідси походить критика сучасності в ім'я культури, відмінна від руссоїстської критики культури в ім'я природи, проте інколи поєднується з нею.

Якщо німецький історизм підкреслював самотність окремих культур і прославляв німецьку культуру, універсалізм Просвітництва, успадкований позитивізмом, передбачав загальний шлях розвитку людства у напрямку до цивілізації. Першими торували цей шлях Франція і Англія. Франсуа Гізо (1787-1874) і Томас Бокль (1821-1862) обґрунтували думку про першість відповідно Франції і Англії на шляху цивілізації. Загальним місцем позитивістської філософії історії була ідея етапів розвитку цивілізації. Це дозволяло, – наприклад, Гізо – примирити загальновідомий факт відмінності цивілізацій (від початку XIX ст. це слово, як і слово культура, часто вживається у множині) з ідеєю універсальних законів історії і, відповідно, основопокладаючої єдності -

цивілізації. Подібна концепція виявилася політично актуальною по мірі вступу Європи у період колоніальних загарбань, коли поняття цивілізації стало "одним із ключових елементів ідеології колоніалізму" [7, 72].

Звичайно, англійці й французи, з одного боку, і німці, з іншого, орієнтувалися відносно ідей один одного. На думку деяких дослідників, не варто перебільшувати протилежність національних традицій – її згладжував взаємовплив і паралельний розвиток запозичених із спільних джерел ідей [11, 241]. Обидві ідеї стали відомими у ХІХ ст. і в інших країнах, причому у Східній Європі головним джерелом їх розповсюдження була Німеччина. Відповідно і в Росії ідея культури поширюється завдяки німецьким впливам; тому не дивні націоналістичні нотки (мотиви), що пов'язані з ними, у слов'янофілів, в той час як симпатію західників викликає, скоріш за все, ідея цивілізації. Слова "культура" і "цивілізація" в російській мові фіксуються, починаючи з 30-х рр. ХІХ ст. (хоча французькою, особливо після поширення в ній слова "цивілізація", й раніше вживались російськими авторами, у тому числі О. Пушкіним і П. Чаадаєвим), проте широко вживатися вони починають з 1860-х рр. До того частіше використовували "освіта" (як правило, замість цивілізації) і "побут" (замість культури) [1, 63-113]. Проте стійкої опозиції понять культури і цивілізації не виробляється і тут. Як і в самій Німеччині, потужний вплив Гегеля і популярність терміна "дух" (*Geist*) дещо блокували розповсюдження в Росії ідеї культури, проте на кінець століття в обох країнах культура стає центральним для самосвідомості інтелігенції поняттям. Але це сталося вже на наступному етапі розвитку поняття "культура".

Література

1. Асоян Ю., Малафеев А. Открытие идеи культуры. Опыт русской культурологии середины XIX – начала XX века. – М.: ОГИ, 2001.
2. Гуревич А.Я. Историк конца XX века в поисках метода. Вступительные замечания // История – нескончаемый спор. – М.: РГГУ, 2005. – С. 551-561.
3. Гуревич А.Я. Категория средневековой культуры. – М., 1972; Блок М. Терминология // Апология истории. – М., 1986. – С. 89-107.
4. История и методология науки: Феномен специализированного познания: Учебное пособие / Под ред. Б.И. Липского. – СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2004.

5. Козеллек Райнгарт. Минуте майбутнє. Про семантику історичного часу / Пер. з нім. – К.: Дух і літера, 2005.
6. Козеллек Райнгарт. Часові пласти. Дослідження з теорії історії / Пер. з нім. – К.: Дух і літера, 2006.
7. Копосов Н.Е. Как думают историки. – М.: Новое литературное обозрение, 2001.
8. Старобинский Ж. Слово "цивилизация" // Поэзия и знание. История литературы и культуры / Пер. С.Н. Зенкина. – М.: Языки славянской культуры, 2002. – С. 110-149.
9. Стельмах С. Теорія історії Райнгарта Козеллека: традиції та інновації освоєння світу історії // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. – К., 2006. – Вип. 2. – Ч. 1. – С. 68-86.
10. Стельмах С. Історична семантологія в німецькій традиції соціальної історії // Козеллек Р. Минуте майбутнє. – К., 2005. – С. 7-14.
11. Февр Л. Цивілізація: еволюція слова і групи ідей // Бої за історію. – М.: Наука, 1991. – С. 239-281.
12. Энгельштейн Л. Повсюду "культура": О новейших интерпретациях русской истории XIX-XX веков // Новая русская книга. – 2001. - № 3/4. – С. 107-121.

ВЕТОХІНА В.О.,
доцент, кандидат
історичних наук

ПОЛІТИЧНА ТРАНСФОРМАЦІЯ УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКИХ ВІДНОСИН НА ПОЧАТКУ ХVІІІ СТ. **(історіографічний аспект)**

Проблема українсько-російських відносин доби Гетьманщини привертала до себе пильну увагу багатьох вітчизняних і зарубіжних дослідників, науковий доробок яких досить вагомий. Разом з тим вона стала чи не найбільш політизованим сюжетом української історії нового часу, що зумовило не лише значні розбіжності в концепціях окремих істориків, шкіл і напрямів в історіографії, а й привнесло чимало суб'єктивізму, догматизму та ідеологічної упередженості в її висвітленні.

Осібну сторінку цих відносин становить гетьманування Івана Мазепи (1687-1708), а в ньому – акт розірвання політичних